

Beredeneerde bibliografie van de vrijdenkersbeweging binnen en buiten Nederland (1856-2006)

Jo Nabuurs en Wouter Kuijman

GESCHIEDENIS VAN DE VRIJDENKERSBEWEGING IN NEDERLAND

Algemene geschiedenis

Voor een uitvoerige kennismaking met de algemene geschiedenis van De Dageraad en de Vrije Gedachte zijn de gedenkboeken ter gelegenheid van het 50-, 100- en 125-jarig bestaan van het georganiseerde vrijdenken in Nederland bruikbaar, respectievelijk: A. H. Gerhard e.a. (ed.), *De Dageraad. Geschiedenis, Herinneringen en Beschouwingen 1856-1906. Uitgave van de Vereeniging De Dageraad*. Amsterdam (Vermeer) 1906; Oene Noordenbos e.a. (ed.), *Bevrijdend denken. Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad*. Amsterdam/ Antwerpen (Wereld-Bibliotheek) 1956; en Jan Baars e.a. (ed.), *125 Jaar Vrijdenken. Een jubileum uitgave*. Rotterdam (De Vrije Gedachte) 1981. Deze geschriften bevatten een keur aan artikelen, herinneringen en ook felicitaties; vaak ontbreekt wel de nodige annotatie. Het zijn bovenal tijdsdocumenten vanuit de vrijdenkersbeweging zelf, met een min of meer hagiografische inslag. Vaak aangehaalde overzichtsartikelen uit deze drie bundels zijn die van A. H. Gerhard, 'De vereeniging "De Dageraad" 1856-1906' (1906), Oene Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar' (1956) en Jan Baars, 'Eenheid in verscheidenheid. Sociale aspecten van de Nederlandse Vrijdenkersbeweging 1856-1981' (1981).

In deze context zijn ook enkele geschriften van Anton Constandse interessant: A. L. Constandse (ed.), *120 jaar vrijdenkers beweging. De Dageraad De Vrije Gedachte*. Rotterdam (De Vrije Gedachte) 1976; en enkele hoofdstukken uit A.L. Constandse, *Geschiedenis van het humanisme in Nederland*. Den Haag (Kruseman) 1967, 1980³. Als aanvulling is er het meer wetenschappelijk verantwoorde boek van Jo Nabuurs: *Vrijdenkers in verzuimd Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie*. Utrecht (Het Humanistisch Archief) 2003. Samen met Bert Gasenbeek schreef Jo Nabuurs tevens het overzichtsartikel 'Op zoek naar "het ware, het goede en het schone": 150 jaar vrijdenkersbeweging in Nederland (1856-2006)', in: Bert Gasenbeek en Peter Derkx, *Georganiseerd humanisme in Nederland. Geschiedenis, visies en praktijken*. Utrecht (Het Humanistisch Archief), 2006, pp. 9-21.

De boeken en artikelen van de Noorse vrijdenker Finngeir Hiorth behoren tot de weinige buitenlandse literatuur over Nederland, bijvoorbeeld *Atheism in the World*. Norway (Human-Etisk Forbund) 2003. Enkele interessante artikelen over aspecten van de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging zijn te vinden in de bundel *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland 1850-1960*. Hilversum (Verloren) 1998, onder redactie van Peter Derkx en anderen.

Voor een nadere oriëntatie op de ontstaansgeschiedenis en beginperiode van de Nederlandse vrijdenkersbeweging zijn de volgende titels aan te raden: Jan G. A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898*. Dieren (FAMA Maçonnieke Uitgeverij) 2003. In dit proefschrift wordt speciale aandacht gegeven aan de relatie van de vrijdenkersbeweging tot de vrijmetselaars

gedurende de eerste jaren van De Dageraad en aan de levensbeschouwelijke en filosofische context waarbinnen de eerste vrijdenkers opereerden. Het werk van Siebe Thissen, *De Spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)*. Den Haag (Sdu uitgevers) 2000, concentreert zich op de receptie van de joods-dissidente wijsgeer Spinoza in Nederland vanaf medio negentiende eeuw en in het bijzonder op de rol van vrijdenkers als Johannes van Vloten, Alexander Siffélé, Willem Meijer en Bernard Damme.

Hans Moors schreef verschillende artikelen over de beginperiode van de vrijdenkersbeweging: 'Vrijdenkers over vrouwen. Sekseverhoudingen in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek (1855-1898)', in: Mineke Bosch e.a. (ed.), *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 14 (1994), pp. 61-85; 'Oud Frans bloed. De Saint-Simonistische uitgaven van de firma R.C. Meijer', in: *Jaarboek voor de Nederlandse Boekgeschiedenis* 3 (1996), pp. 87-110; 'Helpt vrijdenken? Vrijdenkersorganisaties in negentiende-eeuws Nederland en België: naar een comparatieve benadering', in: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 3 (1998) nr. 2, pp. 13-29; en 'Bijbels en boenwas. Over de plaats van de vrijdenkersbeweging in negentiende-eeuws Nederland', in: *Kleio* 42 (2001) nr. 6, pp. 8-13. Tristan Haan schetst een beeld van de beginperiode van vereniging De Dageraad in het artikel: 'Een principieel debat over Multatuli in De Dageraad (1867)', in: M. Campfens e.a. (ed.), *Op een beteren weg*. Amsterdam 1985, pp. 39-59.

Behalve De Dageraad zijn ook enkele andere vrijdenkersorganisaties onderwerp van studie geweest. Onder meer: Jannes Houkes, 'Willem Meng en zijn verenigingen "Het Vrije Woord" en "Wie denkt overwint"', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* (maart 1995) nr. 37, pp. 19-40; Jos van Waterschoot, 'Het Multatuli Museum te Amsterdam', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, (maart 1995) nr. 37, pp. 41-44; en Pszisko (Frans) Jacobs, *De Vrije Jeugdorganisatie (V.J.O.). Berichten over het korte maar unieke bestaan van een jeugdgroep*. Utrecht 1984. Voor literatuur over de Vrijdenkers Radio Omroep, zie de paragraaf 'Publiciteit en propaganda'. Voor literatuur over het Nederlandsch Vrijdenkers Fonds, De Weezenkas en Aurora, zie de paragraaf 'Sociale zekerheid, opvoeding en onderwijs'.

SPECIFIEKE ONDERWERPEN

De sociale kwestie

Verschillende, voornamelijk biografische, publicaties zijn gewijd aan het voor de vrijdenkers preciaire onderwerp 'De Dageraad en de sociale kwestie'. Precair omdat de vrijdenkersbeweging sterk verdeeld was in enerzijds een liberale en anderzijds een meer revolutionair socialistische vleugel.

Het boek van Hans Ramaer, *Pyramide der Tyrannie. Anarchisten in Nederland*. Amsterdam 1977, hoort thuis in het revolutionaire kamp. De geschriften van Clara Meijer-Wichmann uit het begin van de twintigste eeuw zijn nog steeds relevant voor dit onderwerp: onder meer *Mensch en maatschappij. Voordrachten*. Arnhem (Van Loghum Slaterus & Visser) 1923; en *Bevrijding. Opstellen*. Arnhem (Van Loghum Slaterus & Visser) 1924. Ook Anton Constandse behoorde tot de revolutionairen met zijn *Grondslagen van het anarchisme*. Rotterdam (F.A.N.) 1938. Een van de voormannen van de socialistische vleugel van De Dageraad was Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die ook jarenlang hoofdbestuurslid was. Over hem verscheen: J. Meyers, *Een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Amsterdam 1993.

Een meer neutraal en revisionistisch beeld over de sociale kwestie binnen de vrijdenkersbeweging kan men, verspreid, vinden bij de beschreven vrijdenkers in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*. Amsterdam 1986-2003, onder de redactie van P. J. Meertens en anderen (thans digitaal: <http://www.iisg.nl/bwsa/index.html>). Verder kan men terecht bij het historische overzicht van A.H. Gerhard: 'De Vereniging "De Dageraad" 1856-1906', in: A.H. Gerhard

e.a. (ed.), *De Dageraad. Geschiedenis, Herinneringen en Beschouwingen 1856-1906. Uitgave van de Vereeniging De Dageraad*. Amsterdam (Vermeer) 1906; en de inleiding van Piet Spigt in: A.H. Gerhard, A.H. Gerhard, *Vrijdenker, socialist en opvoeder. Een keur van zijn opstellen*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1949.

Antimilitarisme

Over de rol van de vrouw bij de bestrijding van het militarisme en het kapitalisme is het boek van Clara Meijer-Wichmann, *Vrouw en Maatschappij*. Nijmegen (SUN) 1978, aan te raden. Het antimilitarisme van Bart de Ligt wordt besproken in de onderstaande drie werken: Herman Noordegraaf en Wim Robben (ed.), *Drie generaties over Bart de Ligt (1883-1938) als vredes-aktivist, christen-socialist, anarchist, vrijdenker en humanist: een herdenkingsboek*. Boxtel (Bart de Ligt-Fonds) 1988; Herman Noordegraaf, 'Het religieus-humanistisch antimilitarisme van Bart de Ligt', in: P. Derkx e.a. (ed.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Hilversum (Verloren) 1998, pp. 101-115, en Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt*. Baarn (Ten Have) 1994. Voor het antimilitarisme van Jo de Haas zie: Peter Ebbes, *Jo de Haas. Uit het leven van een propagandist voor de anti-militaristische, socialistische- en vrije-gedachte*. Doctoraalscriptie RUG, 1984. Vijfentwintig persoonlijke verslagen van dienstweigers zijn te vinden in: G. Termeer e.a., *Dienstweigers. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu*. Amsterdam (LINK) 1984. Voor de geschiedenis van het IAMV zie: Greet Heijmans en Annelies Koster, *De I.A.M.V van 1904 tot 1921. Geschiedenis van de Internationale Antimilitaristische Vereeniging*. Zwolle (SVAG) 1984.

Voor lezers die historische bronnen niet schuwen zijn onderstaande boeken aan te bevelen: Bernard Reijndorp, *In den greep van het barbarisme. Een sociaal-psychologische diagnose van den wereldoorlog*. Amsterdam (Dageraads-boekhandel) 1916; Bart de Ligt, *Vrede als daad. Beginselen, geschiedenis en strijdmethoden van de direkte aktie tegen oorlog*. 2 delen, Arnhem (Van Loghum Slaterus) 1931/1933; Clara Meijer-Wichman, *Bevrijding. Opstellen*. Arnhem (Van Loghum Slaterus & Visser) 1924; F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften*. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) z.j. [1910]; J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland*. Rotterdam (Tijdstroom) 1923.

Atheïsme

De dissertatie van Jan G. A. Bokkel, *Gidsen en genieën*, is onmisbaar voor een overzicht van de overgang van theïsme en deïsme/pantheïsme via agnosticisme naar atheïsme.

Anton Constandse, *Grondslagen van het atheïsme*. Rotterdam (Luigies) 1926, heruitgave: *Grondgedachten van het atheïsme*. Rotterdam (De Vrije Gedachte) 1978, is een toegankelijk geschreven standaardwerk over dit onderwerp. Het hart van de kwestie wordt zowel historisch en actueel geraakt door het zorgvuldige theologische proefschrift van Oene Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*. Rotterdam (W.L. & J. Brusse) 1931 – later opnieuw uitgegeven samen met een aantal biografische schetsen van vrijdenkers door Piet Spigt, in de bundel *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*. Nijmegen (SUN) 1976. Klassieke studies waarin, vanuit sociologisch perspectief, aandacht werd besteed aan de rol van De Dageraad bij de toenemende ontkerkelijkheid zijn: J.P. Kruyt, *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*. Groningen (Noordhoff) 1933; en M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*. Assen (Van Gorcum) 1954.

De Spinozisten van Thissen geeft, met Spinoza als uitgangspunt, het volle pond aan het spiritualistisch atheïsme in plaats van het binnen de vrijdenkersbeweging meer gangbare materialistisch atheïsme. Hubert Dethier behandelt het atheïsme door de eeuwen heen met zijn filosofisch boek: *De geschiedenis van het atheïsme*. Antwer-

pen (Hadewijch) 1995. Een filosofische onderbouwing van een niet-godsdienstige, atheïstische waarden- en normenleer, dat als houvast voor iedere humanist en vrijdenker kan fungeren, wordt gegeven in: Herman Philipse, *Atheïstisch Manifest. Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal*. Amsterdam (Prometheus) 1995. Omdat een aantal prominenten zich 'in de kaart laat kijken' als het gaat om hun diepste levensovertuiging, is het boek van Harm Visser tevens interessant voor gelovigen: *Leven zonder God. Elf interviews over ongelooft*. Amsterdam enz. (Veen) 2003.

Publiciteit en propaganda

Het werk van Barbara Allart, *De wetenschap heeft het uitgemaakt. Wetenschapsbeelden in de Nederlandse publiekstijdschriften 1840-1900*. Utrecht 2003, besteedt ruime aandacht aan de publiekstijdschriften in de tweede helft van de negentiende eeuw, met name aan *De Dageraad*, die borrelde van progressieve en radicale ideeën. Over de Vrijdenkers Radio Omroep schreef Gerard Mentjox de doctoraalscriptie *Radio in dienst van de rede. Het moeizame bestaan van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) 1938-1940*, KU Nijmegen 1995. Deze omroep komt ook aan bod in: Huub Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941*. Amsterdam (IISG) 1988. Van Henk Visman en Kees Cabout verscheen het artikel 'Een omroep in ongenade', in: *Aether: kwartaalschrift van de Stichting Nederlands Omroep Museum*, 10 (1995) nr. 1, pp. 22-24.

Bibliografische lijsten van publicaties zijn te vinden in het brochureoverzicht van Henk Visman: 'Propaganda – pro en contra', in: J. Baars e.a. (ed.) *125 jaar Vrijdenken* Rotterdam (De Vrije Gedachte) 1981; en in de bronnenstudie van Jo Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie*. Utrecht (Het Humanistisch Archief) 2003. In de doctoraalscriptie van Wouter Kuijman, *Metamorfoze Vrijdenkers. Verantwoording van een collectie vrijdenkerspublicaties uit de periode 1855-1950*. Scriptie Universiteit voor Humanistiek, 2005, wordt een volledig overzicht van publicaties uit de periode 1855-1950 geplaatst binnen de historische context van de vrijdenkersbeweging. De hierin beschreven historische collectie vrijdenkerspublicaties is overigens vrij raadpleegbaar op internet in de Beelddatabank Vrijdenkers (via URL: <http://archief.uvh.nl/>). Een bloemlezing van artikelen in het maandblad *De Vrije Gedachte* uit de periode 1972-1987 is: J.G. Rausch (e.a.), *Vrijdenken, in niets neutraal*. Rotterdam (Uitgeverij 'De Vrije Gedachte') 1987.

Andere relevante bibliografieën: Gé Nabrink en Pieter Stegeman, *Gé Nabrink bibliografie 1927-1993*. Amsterdam, 1993; Gé Nabrink en Corrie van Sijl, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Leiden (Brill) 1985; Peter Derkx 'Humanisme in het moderne Nederland. Een selectieve bibliografie' in: idem e.a. (ed.) *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Hilversum (Verloren) 1998, pp. 190-194; Edelman, Pieter e.a., 'Constandse, ambachtsman van het woord. Beredeneerde bibliografie', in: Bert Gasenbeek e.a. (ed.), *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in*. Breda, Utrecht (Papieren Tijger/Humanistisch Archief) 1999, pp. 177-252.

Seksuele hervorming

Het standaardwerk over de geschiedenis van seksuele hervorming is ongetwijfeld: Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (M.M.B.) en de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (N.V.S.H.) 1881-1971*. Nijmegen (SUN) 1978. Dit lijvige boek is een combinatie van bronnen en literatuur. De weergave van besluiten, reglementen en statuten met huishoudelijk reglement in dit werk komt de leesbaarheid niet altijd ten goede.

Zie verder de verschillende boeken van H.Q. Röling, zoals: *'De tragedie van het geslachtsleven'. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond*. Amsterdam (Van Gennep) 1987; en *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1994.

Crematie

Er zijn twee overzichtswerken over crematie. Ten eerste het beknopte en overzichtelijke maar niet volledige boek: I. Franke, *Crematie in Nederland 1875-1955. De Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Wet op de Lijkbezorging*. Utrecht (Matrijs) 1989. Ten tweede de uitvoerige en leesbare monografie van Wim Cappers: *Vuurproef voor een grondrecht. Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie 1974-1999*. Zutphen (Walburg Pers) 1999. Beide auteurs geven ruimschoots aandacht aan het proefproces van de vrijdenker-arts Vaillant in 1914, maar, tevens bij beiden, ontbreken de letterlijke wetsteksten.

Vrouwenemancipatie

Er bestaan over dit onderwerp enkele artikelen, zie onder meer: Moors, 'Vrijdenkers over vrouwen. Sekseverhoudingen in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek (1855-1898)' (reeds genoemd); Aerts en Everard, 'Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, early feminism and the Dutch-Belgian connection', in: *Revue belge de philologie et d'histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 77 (1999) nr. 2, pp. 440-472; de door Multatuli geïnspireerde Wilhelmina Drucker wordt ook besproken in: Fia Dieteren, 'De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe. Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898', in: Jeske Reys e.a. (ed.) *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985). Nijmegen 1985, pp. 78-100.

Verder zijn er twee biografische schetsen over de vrouwelijke vrijdenkers te vinden van de hand van Miriam Everard, zie: 'Tuuk, Titia Klasina Elisabeth van der', in: BWSA, www.iisg.nl/bwsa/bios/tuuk.html; en 'Haighton, Elise Adelaïde', in: BWSA, www.iisg.nl/bwsa/bios/haighton.html. Over de vrijdenkende feministe Frederica van Uildriks, zie: Mineke Bosch en Eddy ter Braak, 'Dagboek van een "vrij huwelijk"'. Frederica van Uildriks en Vitus Bruinsma', in: Corrie van Eijl e.a. (ed.), *Parallele levens. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 18. Amsterdam 1998, pp. 117-140.

Over de mannelijke vrijdenker en sympathisant met het feminisme Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg (R. C. Meijer) zie: Tristan Haan, 'Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg', in: Hubert Dethier en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers* 1. Brussel 1979, pp. 29-62; en Hans Moors, 'Oud Frans bloed. De Saint-Simonistische uitgaven van firma R.C. Meijer', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 3 (1996), pp. 87-110; Voor de ideeën van de vrijdenker Goose Wijnant van der Voo over de speelruimte van vrouwen, zie: Maartje Janse, '"Huishouden en tegelijk maatschappelijk nuttig werkzaam zijn." Saint-Simonistische ideeën van een Rotterdamse vrouw', in: *Historica* 28 (2005) nr.1, pp. 19-21.

Multatuli's denkbeelden over het vrouwenvraagstuk zijn te vinden in onder meer de dissertatie van Dik van der Meulen, waarvan de handelseditie verscheen als: *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam (SUN) 2002. Voor de denkbeelden van de vrijdenkers Frederik Feringa en Bastiaan Korteweg zie respectievelijk, Ger Harmsen en Jannes Houkes, 'Feringa, Frederik', in: BWSA, www.iisg.nl/bwsa/bios/feringa.html; en Jan Baars, 'Bastiaan Pieter Korteweg', in: Hubert Dethier e.a. (ed.), *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers* 11. Brussel 1982, pp. 65-85. Voor historische bronnen over dit onderwerp zie de verwijzingen in 'Feministen en feministes in de vrijdenkersbeweging 1855-1895', de bijdrage van Ulla Jansz in deze bundel.

Kleine religies: anti-vivisectie, vegetarisme en geheelonthouding

Voor een uitvoerige bespreking van de antivivisectiebeweging in Nederland zie: Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectiebeweging. 1890-1940*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 2000. Zie verder: M.B.H. Visser en F.J. Grommers, *Dier of ding. Objecti-*

vering van dieren. Wageningen (Pudoc) 1988; en Cock Smit, *Dierproeven. Honderd jaar discussie*. Kampen (La Riviere & Voorhoeve) 1989. Relevante historische bronnen zijn de publicaties van Felix Ortt: onder meer *Overzicht van het vivisectie-vraagstuk in 1910*. z.p., z.j. [1910]; en *Het vegetarisme gezien van de economische en de ethische zijde*. z.p. [Soest] (Nederlandsche Vegetariërsbond), 1911. Op het IISG is er een archief Nederlandse Vegetariërsbond aanwezig voor verdere historische bronnen over het vegetarisme. Tevens bevindt zich in het IISG te Amsterdam het archief van J. van Rees, vrijdenker en voorzitter van de Algemene Nederlandse Geheelonthouders Bond. Een beschrijving over de geschiedenis van het vegetarisme met de nodige aandacht aan F. Ortt, F. van Eeden en J. Rees is geschreven door Jeroen Vuurboom onder de naam 'Geschiedenis van het Westers Vegetarisme', [internet] URL: <http://www.xs4all.nl/~jeroenvu/gwv/index.htm>. Zie ook: Piet de de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', in *BMGN*, 107 (1991) nr. 4, pp. 625-640.

Sociale zekerheid, opvoeding en onderwijs

Het standaardwerk in deze is van Piet Hoekman en Jannes Houkes, *De Weezenkas: vereniging op de grondslag van het beginsel 'Opvoeding zonder geloofsdogma' 1896-1996*. Amsterdam (IISG) 1996. Van hen verschenen ook artikelen over De Weezenkas, over Levensverzekering Aurora en over het Nederlandsch Vrijdenkersfonds, waaronder 'Levensverzekering Aurora 1887-1972', in: *Bulletin Nederlandse arbeidersbeweging*, (1995) nr. 40, pp. 8-45; en 'Sociale zekerheid in eigen kring. Het Nederlandsch Vrijdenkersfonds, De Weezenkas en Aurora (1888-1996)', in: P. Derkx e.a. (ed.) *Voor menselijkheid of tegen godsdienst. Humanisme in Nederland 1850-1960*. Hilversum (Verloren) 1998, pp. 84-100.

Voor de liefhebber zie de bronteksten van A. H. Gerhard, deels verzameld in A. H. Gerhard, *Vrijdenker, socialist en opvoeder. Een keur van zijn opstellen*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1949; en diens tijdschrift *Opvoeding en Moraal* (1914-1940), dat allerlei pedagogische kwesties behandelde.

Repressie en tegenstanders van de vrijdenkersbeweging

Prof dr. H. A. de Hartog was oprichter van de organisatie De Middaghoogte die een tegenhanger was van De Dageraad. Veel publicaties van De Hartog waren gericht tegen het vrije, atheïstische denken, zie onder meer de bron *De glorie der religie. Tegen A. L. Constandse's 'de ellende der religie'*. Alkmaar enz. (Bond van Vereenigingen 'De Middaghoogte') z.j. [ca. 1923]. Er verscheen een bibliografie over H. A. de Hartog: J. N. IJkel, *Bibliografie van Dr. A.H. de Hartog (1869-1938)*. (Utrechtse Bibliografische Reeks I), Utrecht (Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht) 1988. Siebe Thissen bespreekt de inleiding van deze bibliografie kritisch en vult deze aan, zie het artikel 'Leven en werken van Arnold Hendrik Hartog', 1991, te vinden op www.siebethissen.net/Spinozisme_en_Vrijdenken/1991_A_H_deHartog.htm.

In A. L. Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker*. Amsterdam (Meulenhoff) 1985, is verdere informatie over de tegenstanders en de repressie te vinden. Huub Wijfjes bespreekt onder meer de censuur van de overheid in: *Radio onder restrictie: overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941*. Amsterdam (IISG) 1988; en in 'Ongehoord! Censuur en vrijheidsbeperking bij de omroep (1930-1940)', in: *Spiegel historisch*, 25 (1990), pp. 344-346. Gerard Mentjox wijdde zijn scriptie aan de moeilijkheden van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging, zie: *Radio in dienst van de rede* (reeds genoemd).

BIOGRAFIEËN VAN VRIJDENKERS

Uit de levensloop van individuele vrijdenkers blijkt de verwevenheid van de vrijdenkersbeweging met verwante politieke, ideologische en sociaal-maatschappelijke stro-

mingen. Biografische werken zijn daarom een onmisbare ingang om een beeld te krijgen van de historische complexiteit van de vrije gedachte in Nederland. We noemen hier slechts enkele belangrijke publicaties.

Voor de hand ligt het tweedelige *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*. Brussel (VUB) 1979/1982, samengesteld door H. Dethier en H. Vandenbosche. Biografische schetsen van onder meer Jughhuhn, d'Ablaing van Giessenburg, Günst, Frowein en Gerhard zijn verzameld in Piet Spigt, 'Raddraaiers der redelijkheid. Portretten van vrijdenker', in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*. Nijmegen (SUN) 1976, pp. 147-229. Anton Constandse behandelt in *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (al genoemd) onder meer de vrijdenkers Junghuhn, Van Vloten, Multatuli en Domela Nieuwenhuis. Minibiografieën van enkele kopstukken uit de vrijdenkersbeweging in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn te vinden in: Jo Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie*. Utrecht (Het Humanistisch Archief) 2003.

Daarnaast is een flink aantal vrijdenkers opgenomen in het digitaal voortgezette *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. 9 delen, Amsterdam (IISG) 1986-2003, onder de redactie van P.J. Meertens en anderen. (te vinden op www.iisg.nl/bwsa) en een aantal vrijdenkersschetsen in het vijfdelig *Biografisch Woordenboek van Nederland*. 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1979-2001, onder redactie van afwisselend J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls. (tevens te vinden op www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN).

Enkele uitgebreidere biografieën over vrijdenkers zijn: de bundel *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in*. Breda, Utrecht (Papieren Tijger, Humanistisch Archief) 1999, onder redactie van Bert Gasenbeek en anderen. Voor verdere informatie over Anton Constandse zie het autobiografisch werk: *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker*. Amsterdam (Meulenhoff) 1985. Een helder werk over Leo Polak: P. Spigt, *Leo Polak 1880-1941*. Amsterdam (Polak & Van Gennep) 1967. Zie ook: Peter Derkx, 'De humanist en vrijdenker Polak', in: Jeroen Bartels, Hans Blom, Homme Wedman (ed.), *Leo Polak: Het vrije denken en het maatschappelijk handelen*. Budel 2001, pp. 33-42.

Over het leven van Multatuli is veel informatie te vinden. Zie onder meer: P. Spigt, *Keurig in de kontramane. Over Multatuli*. Amsterdam (Athenaeum-Polak & Van Gennep) 1975; een goede, zeer leesbare beknopte biografie over een icoon van de vrijdenkers. Dik van der Meulen besteedt volop aandacht aan de relatie met de vrijdenkers in het prachtige met de AKO-literatuurprijs bekroonde *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam (SUN) 2002. Zie verder: Nop Maas, 'Als een priester op zijn spreekstoel. Multatuli en het tijdschrift *De Dageraad*', in: P. Derkx e.a. (ed.) *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*. Hilversum (Verloren) 1998, pp. 69-83.

Een uitgebreid hoofdstuk over de tegendraadse denker, de ware vrijdenker en de atheïst Louis Fles, een van de meest creatieve figuren uit de SDAP en De Dageraad, is te vinden in E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken: een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistische zionisten in Nederland*. Amsterdam (Vassallicci) 1999. Over Jan Rutgers, zie H.Q. Röling, *'De tragedie van het gelachtsleven': Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond*. Amsterdam (Van Gennep) 1987. Het boek geeft een goed inzicht in zowel zijn betekenis van Rutgers voor de seksuele hervorming als in zijn vrije ondogmatische denken.

Een van de weinig biografische schetsen over A.H. Gerhard is de inleiding van Piet Spigt in A.H. Gerhard, *A.H. Gerhard. Vrijdenkers, Socialist en Opvoeder. Een keur van zijn opstellen* Amsterdam (De Arbeiderspers) 1949. Onder redactie van Herman Noordegraaf en Wim Robben verscheen *Drie generaties over Bart de Ligt (1883-1938) als vredesactivist, christen-socialist, anarchist, vrijdenker en humanist. Een herdenkingsboek*. Boxtel (Bart de Ligt-fonds) 1988. Over de vrijdenker Van der Voo, zie: Michiel Wielema, 'Van der Voo en andere vrijdenkers', in: Idem, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam*. Baarn (Ambo) 1991, pp. 134-141.

Algemeen overzicht

Een bibliografisch overzicht van buitenlandse literatuur over de vrijdenkersbeweging ontbreekt tot nu toe geheel. Daarom volgt hier een uitgebreide bespreking. Bij de selectie van de buitenlandse literatuur heeft de 'talige' toegankelijkheid een rol gespeeld: alleen Engelse/Amerikaanse, Duitse en Franse titels zijn opgenomen; onder meer Italiaanse, Spaanse en niet-westerse literatuur zijn buiten beschouwing gelaten. Over het atheïsme en het 'secularisme' bestaat méér literatuur. Hierbij geldt dezelfde beperking als ten aanzien van de literatuur over de vrijdenkersbeweging.

Voor een algemeen overzicht, raadpleeg Finngeir Hiorth, *Atheism in the World*. Norway (Human-Etosk Forbund) 2003. Dit boek geeft een encyclopedisch overzicht van het atheïsme in alle continenten en van de Verlichting tot de contemporaine geschiedenis. Een enigszins verouderd beeld geeft het hoofdstuk 'A World Movement', in: David Tribe, *100 years of freethought*. London (Elek) 1967. Een klassiek historisch werk is: John Robertson, *A short history of freethought: ancient and modern*. London (Watts) 1899, 1906². Een artikel over dit boek van Robertson: David Berman, 'The Historian of British Freethought', in: G. A. Wells (ed.), J.M. Robertson (1856-1933). *Liberal, Rationalist, & Scholar. An assessment of several hands*. Londen (Pemberton) 1987. Over de geschiedenis van het atheïsme zie ook: Georges Minois, *Geschiede des Atheïsmus. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Weimar (Böhlau) 2000. Hierin is onder meer uitgebreid aandacht besteedt aan de geestelijke erfenis van Meslier en de negentiende-eeuwse vrijdenkerij in voornamelijk Frankrijk als speerpunt van het ongelooft.

België

In België en Frankrijk is de vrijdenkersbeweging groter in omvang en waarschijnlijk invloedrijker geweest dan in Nederland. Omdat in beide landen het katholicisme tot voorbij de Franse revolutie zo dominant is geweest in de samenleving, is het antikerikalisme binnen de vrijdenkersverenigingen altijd sterker geweest dan bijvoorbeeld in Nederland, Duitsland of Engeland. Een uitgebreide studie over de laïcisering in België is *Histoire de la Laïcité, principalement en Belgique et en France*. Bruxelles (La Renaissance du livre) 1981, onder redactie van Hervé Hasquin. Met name de bijdrage van Els Witte in dit werk, 'Déchristianisation et Sécularisation en Belgique' is relevant voor het inzicht in de vrijdenkersbeweging in België. In dit hoofdstuk wordt het streven van de eerste vrijdenkersverenigingen in België beschreven: het vulgariseren van het 'nieuwe weten' via brochures, pamfletten, boeken, periodieken, tijdschriften en conferenties. Het grootste succes waren de ondernemingen die zich richtten op de organisatie van burgerlijke, niet-christelijke begrafenis. Door het ijveren van de katholieke kerk voor onder meer volledig katholiek onderwijs werden de liberalen, socialisten en vrijdenkers steeds antikerikaler. Omdat er in 1914 een sterke oppositie bestond tegen de identificatie van de socialistische partij met de vrijdenkersbeweging, werden vrijdenkers uit de partij gezet. Dat was een harde maar niet de doodsklap voor de beweging. Een ouder overzicht van de negentiende-eeuwse Belgische vrijdenkersbeweging bevat het uitgebreide artikel van Els Witte, 'De Belgische vrijdenkersorganisaties (1854-1914). Ontstaan, ontwikkeling en rol', verschenen als themanummer van het *Tijdschrift voor de studie van de verlichting* 5 (1977), nr. 2.

Van Jacques Tyssens en Els Witte, beiden verbonden aan de Vrije Universiteit van Brussel, verscheen *De vrijzinnige traditie in België: van getolereerde tegencultuur tot erkenning van levensbeschouwing*. Brussel (VUBPress) 1996. Liberalen – handelaren, vrije beroepen, (hoog)leraren en studenten – en vooral ambachtslieden namen het initiatief tot oprichting van de vrijdenkersbonden L'Affranchissement in 1854 en Les Solidaires in 1857. De laatste vrijdenkersbond bestond uit sociaal bewogenen die L'Affranchissement verlaten hadden. In de vrijdenkersbeweging bestond een sterke burgerlijke en een sterke arbeidersvleugel. Tot circa 1914 waren er 155 afdelingen en 16.000 leden. Een groot succes was de burgerlijke begrafenis en een niet-katholiek ritueel met eigen lijkbaar, lijkwade, vaandel en har-

monie (in plaats van viooltje een fakkel). Het is klein en relevant boek waarin de vrijdenkersbeweging in een breed maatschappelijk, politiek en cultureel kader is geplaatst.

Dat geldt ook voor het volgende werk, hoewel dat op één punt is toegespitst: Gita Deneckere, *Geuzengeweld. Antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België, 1813-1914*. Brussel (VUBPress) 1998. De auteur wil bovenal de tegenstelling klerikaal-antiklerikaal en de sociale emancipatie in kaart brengen. In het antiklerikale protest hebben volgens de auteur de vrijdenkers een duidelijk publicitaire rol gespeeld. Een monografie voor geïnteresseerden in de emancipatie van de arbeidersklasse.

Frankrijk

Voor Frankrijk bestaat er een werk dat voor elke geïnteresseerde onmisbaar is: Jacqueline Lalouette, *La libre pensée en France 1848-1940*. Paris (Albin Michel) 1997. Lalouette geldt als de expert op het terrein van het seculiere, het vrije denken in Frankrijk. Het begrip 'de vrije gedachte' verscheen voor het eerst in de Franse taal tussen 1830 en 1840. De eerste vrijdenkersverenigingen ontstonden in 1848; zij waren atheïstisch en materialistisch en politiek zaten ze dicht tegen de revolutionair-communist Louis Auguste Blanqui aan. In 1884 waren er 207 sociétés vertegenwoordigd op een congres in Lyon. Tot 1914 was er veel wetenschappelijke en politieke activiteit in de sociétés. Bekende namen waren onder meer: Victor Hugo, Ernest Renan, Blanqui, Marcellin Berthelot, Anatole France, Edouard Herriot, Leo Taxil. Tegen die tijd bestonden er zo'n duizend sociétés met tienduizenden leden, die de voltooiing van de Franse revolutie en laïcisering van de staat en de maatschappij tot doel hadden. Hoogtepunt van deze beweging lag in de periode 1879-1940. De successen van de twee grootste verenigingen, L'Union fédérative de la Libre Pensée de France en de Fédération Nationale de libre penseurs, waren: het einde van de openbare processies, verwijdering van de religieuze symbolen en de mogelijkheid voor een niet-kerkelijke begrafenis. Lalouette stelt dat de laïcisering nooit doel op zich is geweest maar een voorwaarde voor het vrije denken. Daarvoor moest de invloed van de clerus uitgeschakeld worden.

Duitsland en Oostenrijk

De *Brockhaus Enzyklopädie*. Mannheim (Brockhaus) 1988, neemt als definitie van vrijdenker: 'Iemand wiens denken vrij is van religieuze dogmatiek en afwijzend staat tegenover christendom en de theologie, en los van iedere autoriteit, zowel geestelijk als wereldlijk.' In Duitsland wonnen de *Freigeister* in de negentiende eeuw aan invloed onder de liberale burgerij. Zij ontwikkelden zich in natuurfilosofische en monistische richting, zoals de vrijdenkers Ludwig Büchner en Ernst Haeckel. Anderzijds bevonden zich vrijdenkers in de arbeidende klasse, die zich bewogen in sociaal-revolutionaire richting. Er ontstonden twee verschillende verenigingen: de Deutsche Freidenker Bund uit 1881 onder leiding van Büchner en de Deutsche Monisten Bund die in 1906 opgericht werd door Haeckel. De tweede vereniging had als basis het substantieel monisme, waardoor het theoretisch minder open en ruim was dan de eerste. In 1933 werden beide verenigingen verboden door de nazi's. Veel *Freidenker* kwamen in het concentratiekamp. In 1951 werd het Deutsche Freidenker Verband opgericht en in 1956 de Freigeistige Aktion-Deutsche Monisten Bund.

Een belangrijk werk over de bloeitijd van de vrijdenkersbeweging in Duitsland is het boek van Frank Simon-Ritz, *Die Organisation einer Weltanschauung: die freigeistige Bewegung im Wilhelminischen Deutschland*. Gütersloh (Kaiser, Gütersloher Verlagshaus) 1997. Deze periode, 1870-1914, was een tijd van industrialisatie, urbanisatie en bloei van de natuurwetenschappen. De secularisatie van bepaalde sectoren van de maatschappij vloeide daaruit voort. Tot 1940 waren vrijdenkers actief in Zwitserland en Oostenrijk; in dat laatste land zijn ze nog steeds. Het standaardwerk in Oostenrijk over de georganiseerde vrije gedachte van 1851 tot 1994 is Franz Sertl, *Die Freidenkerbewegung in Österreich im zwanzigsten Jahrhundert*. Dissertatie, Wenen (WUV-Universitätsverlag) 1995. De auteur constateert tevens in Oostenrijk een soms felle strijd tussen de burgerlijke en socialistische vleugel binnen de vrijdenkersbeweging. In 1910 waren er in Oostenrijk 23.000 georganiseerde vrijdenkers. In 1925 waren er zelfs 100.000 leden. In 1933 kwam er eveneens een verbod op het lidmaatschap van de *Freidenker*. Na 1945 werd het nooit meer als toen.

Het Verenigd Koninkrijk

In Engeland en Schotland bestaat een lange vrijdenkerstraditie. Thomas Hobbes, John Locke en David Hume nemen in de historiografie een belangrijke plaats in. De allergrootste in Engeland en de VS was zonder meer Thomas Paine. Anthony Shaftesbury, Percy Bysshe Shelley en John Stuart Mill volgen daarna. Verder kunnen we een hele rij noemen. Enkele namen uit de negentiende eeuw: Jeremy Bentham, Charles Darwin, Thomas Huxley, Algernon Swinburne, Karl Marx, Charles Bradlaugh, Marie Stopes, George William Foote; uit de twintigste eeuw: Francis Ridley, David Tribe, Charles Bradlaugh Bonner en Bertrand Russell. In 1882 werd de organisatie National Secular Society – met sinds 1881 het tijdschrift *The Freethinker* – opgericht. Later kwam daarnaast de British Humanist Association. Doelstellingen van de vrijdenkersbeweging in Engeland waren: de scheiding van kerk en staat; geen kerkelijke vertegenwoordiging in het Hogerhuis; het einde van godsdienstige indoctrinatie op staatsscholen; en geen kerkelijke verzorgers in ziekenhuizen, gevangenissen en dergelijke op kosten van de gemeenschap. In de jaren dertig keerden de vrijdenkers zich ook tegen het fascisme en het pausdom.

David Berman, *A history of atheism in Britain. From Hobbes to Russell*. London/New York (Croom Helm) 1988. Dit boek is het resultaat van een onderzoek naar de geschiedenis van het atheïsme en het opsporen van de factoren die het atheïsme hebben gehinderd of juist hebben aangemoedigd. De auteur loopt zo'n 17 gevallen na tussen 1622 en 1889 waarbij de atheïsten fel werden aangevallen. Hij maakt onderscheid tussen het theoretische atheïsme (filosofisch/bespiegeld) en het praktische atheïsme dat het accent legt op de strijd voor de scheiding van kerk en staat en een moraliteit zonder God. Hij noemt het boek *Discourse of free-thinking* van Anthony Collins uit 1713 een mijlpaal in de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging. Eind achttiende eeuw vindt de doorbraak plaats van het openlijk beleden atheïsme met onder anderen Joseph Priestly – en zijn *Letters to a philosophical unbeliever* uit 1787 – William Hammon en Matthew Turner. De monografie van Berman is specialistisch en zeer gedegen. Zijn onderscheid tussen het theoretisch en praktisch atheïsme staat echter ter discussie.

In *Varieties of Unbelief. Atheists and Agnostics in English Society 1850-1960*. London (Heinemann Educational Books) 1977, poogt de auteur Suzan Budd de link te leggen tussen de ideeën van de ongelovigen en de maatschappelijke context. Dat kan volgens haar alleen door gebruik van sociologische methoden. De National Secular Society verwierp steeds de sociale en morele autoriteit van de Anglicaanse Kerk. Budd noemt alle seculiere humanist. Onderwerp van haar onderzoek zijn de seculiere, rationalistische, ethische, positivistische en verwante bewegingen. Zij betreft dus ook vrijzinnige protestantse groepen als unitariërs die geïnteresseerd waren in wetenschappelijke kennis en sociale hervorming in haar onderzoek. Hoewel het boek wat gedateerd aandoet en nogal ambitieus is, is het nog steeds lezenswaard.

Verdere informatie over de Britse vrijdenkersbeweging is te vinden in het overzichtswerk van David Tribe, *100 years of Freethought*. Londen 1967. Er bestaat een recent historisch werk over de vrijdenkersuitgeverij: Bill Cooke, *The Blasphemy Depot: a hundred years of the Rationalist Press Association*. z.p. [Great Britain] (Rationalist Press Association) 2003. Deze uitgeverij fungeerde feitelijk als een vrijdenkersorganisatie. Dit boek gaat dan ook over het vrijdenken in de periode 1890-1990, met biografische schetsen van afzonderlijke personen. Voor een uitgebreide bibliografie zie: Gordon Stein, *Freethought in the United Kingdom and the Commonwealth. A descriptive Bibliography*. Westport enz. (Greenwood Press) 1981.

De Verenigde Staten van Amerika

In de VS heeft de vrijdenkersbeweging vanaf het begin steun ondervonden van belangrijke staatslieden als Adams, Franklin en Washington, anderzijds werd de beweging fel geattakeerd door protestantse en later ook door katholieke gelovigen.

Er bestaat een recent werk van Suzan Jacoby, *Freethinkers. A history of American Secularism*. New York (Metropolitan Books) 2004. Dit lijvige boek is een parel in de literatuur over secularisme en vrijdenken. Jacoby wil het secularisme, vooral de vrijdenkerij, een

historische plaats teruggeven en daarmee een visie op de toekomst geven. Robert Ingersoll, de Amerikaanse Voltaire genoemd, kwalificeerde in 1876 de onafhankelijke Noord-Amerikaanse regering van 1776 als de eerste seculiere regering uit de geschiedenis. In de laatste decennia en ook de tijd ervoor is er veel veranderd. De vroegere consequente scheiding van kerk en staat is sterk onder druk komen staan vanwege de emancipatie en politieke macht van de rooms-katholieken en de nieuwe sektarische, conservatieve protestantse kerken.

De *founding father* Thomas Paine was de eerste echte Amerikaanse vrijdenker en atheïst. Hij werd door velen, met name Thomas Jefferson, John Adams, James Madison en Ingersoll, bewonderd vanwege diens *Age of Reason* (1795). Anders dan Paine's *Common Sense* (1776) werd dat geschrift door tegenstanders verafschuwd. Jacoby stelt dat het secularisme heeft bijgedragen aan het abolitionisme, feminisme, de oplossing van de sociale kwestie en de 'civil rights'-beweging. Elizabeth Stanton, een feministe en ware vrijdenker met haar *Women's Bible* uit 1895, was voor de abortus- en burgerrechtenbeweging een aanwinst. Thomas Jeffersons idee van volledige scheiding van Kerk en staat werd gerealiseerd in de grondwet van Virginia en in de Bill of Rights van 1791, in het eerste amendement. De grondwet van Virginia had een enorme invloed in de andere staten van de VS. In 1800 kwam er een reactie op het vrije, verlichte denken en op Paines pleidooi voor afschaffing van de slavernij en tegen discriminatie van joden. Het religieus conservatisme kwam van baptisten, methodisten en presbyterianen. Maar het vrije denken liet zich niet wegdrücken. Zelfs onder geestelijken waren vrijdenkers, met name Unitariërs. Zij hadden min of meer dezelfde idealen als de vrijdenkers: opkomen voor menselijke waardigheid, vrijheid van geweten, meningsuiting en menselijke twijfel, afschaffing van de doodstraf, verpleging van geesteszieken, gelijke rechten voor de vrouw, afschaffing van de slavernij en strijden tegen de oppermacht van de kerken. Robert Ingersoll, de zussen Grinké, Elizabeth Stanton, Ernestine Rose en Lincoln verzetten zich tegen de introductie van God in de grondwet.

De bloeiperiode van de 'Freethought'-beweging valt tussen 1875 en 1914. De seculiere belangstelling was groot. Het nog steeds bestaande blad *Truth Seeker* werd de grote stimulator. Daarnaast waren er nog zes Amerikaanse vrijdenkersbladen. Rond 1900 stond de strijd voor het vrouwenkiesrecht en de vrijheid van kunstuitingen op de eerste plaats. Derhalve was er geen censuur op naakt in de beeldende kunst en ten aanzien van romans, toneel, film en fotografie, ondanks de wens van de christen-fundamentalisten. Als gevolg van allerlei factoren kwam het tot een 'unholy trinity' van atheïsten, 'roden' (socialisten en anarchisten) en darwinisten. Emma Goldman schaarde zich toen aan de zijde van de vrijdenkers. Maar het rooms-katholicisme rukte zienderogen op en wilde de macht over kwesties rond geboorte, conceptie en dood. Bijna niemand durfde hen te bruuskieren. Een uitschieter noemt Jacoby de *Little Blue Books*, pamfletten uitgegeven door de socialistisch hervormer Emanuel Haldeman-Julius.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de katholieken steeds sterker. Woordvoerders waren bisschop Fulton Sheen en Charles Coughlin. Hun doel was het invoeren van godsdienstles en bijbellezing op alle scholen van de VS. Conservatieve protestanten sloten zich meer en meer aan bij de orthodoxe katholieken. Samen met de republikeinen in het Congres kwam het geleidelijk tot één front. Kennedy steunde volgens Jacoby de secularisten. De presidenten na hem niet meer. En de huidige president George W. Bush wil de seculiere traditie van de VS zo min mogelijk ruimte geven.

Het werk *Freethought on the American Frontier*. Buffalo/New York (Prometheus Books) 1992, onder redactie van Fred Whitehead en Verle Muhrer, bevat een kleine veertig bronteksten van Amerikaanse vrijdenkers en een beknopte historische inleiding. Eenzelfde opzet heeft de door Gordon Stein geredigeerde *An Anthology of Atheism and Rationalism*. Buffalo/New York (Prometheus Books) 1980 en *A Second Anthology of Atheism and Rationalism*. Buffalo/New York (Prometheus Books) 1987. Een uitgebreide bibliografie van historische bronnen is: Marshall Brown en Gordon Stein, *Freethought in the United States. A descriptive Bibliography*. Westport 1978. Ver terug in de tijd gaat Gerald Larue met zijn *Freethought Across the Centuries*. Amherst/New York (Humanist Press) 1996. In dit boek onderbouwt hij dat het vrijdenken in de Verenigde Staten in een lange en wereldwijd verspreide vrijdenkerstraditie wortelt.